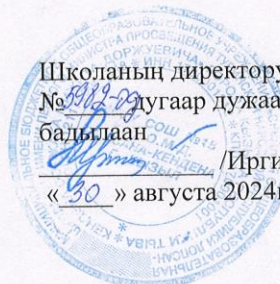

Тыва Республиканың Кызыл хоорайның муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөрөдилгениң албан чериниң «Тыва улусчу республиканың бир дугаар өөрөдилге сайыды Лопсан_Кенден Ооржак Мижит-Доржуевич аттыг №18 дугаарлыг ортумак ниити өөрөдилге школазы»

ШМК-ның хуралынга
көргөн
протокол №1
«29» августа 2024г
Санаа /Санаа Ч.С./

Директорнуң өөрөдилге
талазы-биле оралакчызы
чөпшээрээн
Хомушку Ч.Э.
протокол №
« 30 » августа 2024г

Школаның директорунун
№ 18 дугаар дужаалы-биле
балдылаан
Иргит А.Ю.
« 30 » августа 2024г

ТЫВА ДЫЛ ЭРТЕМИНГЕ АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА

Класс: 9

Өөрөдилгениң деннели: ниити билигнiң кол (үндезини) чадазы

Ажылчын программаны тыва дыл
болгаш чогаал башкылары ажылдап кылган

Кызыл – 2024

Тыва дыл эртеминге ажылчын программаның тайылбыр бижии

Тыва дыл эртеминиң ажылчын программаны дараазында нормативтиг эрге-хоойлу документиленеринге даянып кылган:

1. 2012 чылдың декабрь 29-та №273-ФХ дужаал-биле үнген база 2015 чылдың июль 27-ниң хүнүнде немелделер болгаш өскерилгелер кииргени-биле Федералдыг хоойлу “Россия Федерациязының өөредилге хоойлузу”;
2. 2010 чылдың декабрь 17 –де №1897 дужаал-биле үнген ниити билигнин кол чадазынын федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттары;
3. 2021 чылдын март 22-де №115 дугаарлыг “Кол ниити өөредилге программаларынын – ниити эге өөредилге программасы, кол ниити база ортумак ниити өөредилге программасы-биле өөредилге ажыл-чорудулгазын органиастаар болгаш күүседип кылыр Чурумну бадылаар дугайында” РФ-нын Чырыдыышкын яамызынын дужаалы; (2021 чылдын апрель 20-де № 63180 дужаал-биле бүрүткеттинген)
4. Кол ниити өөредилгениң 5-9 класстарынга «төрээн (тыва) дыл» эртеминиң чижек өөредилге программасынга (К.Б. Доржу, Ч.А. Сарыглар) даянып тургускан чижек программаны удуртулга кылган.
5. 2024 чылдың август 30-де №598 - од дугаарлыг дужаал-биле үнген муниципалдыг бюджеттиг өөредилге чери Кызылдын Ооржак Лопсан-Кенден Мижит-Доржуевич аттыг №18 ортумак ниити билиг школазының өөредилге планы.

Кол ниити өөредилгениң 5-9 класстарынга «төрээн (тыва) дыл» эртеминиң чижек өөредилге программасынга (К.Б. Доржу, Ч.А. Сарыглар) даянып тургускан.

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүне дылы кылдыр доктааттынган (май 6, 2001). Амгы үеде «тыва болгаш орус дылдарның деңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарынга таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген «Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу амыдыралда боттанмышаан. Тыва дыл өөредилгениң, культураның, күрүнениң болгаш тус черлерниң эрге-чагырга органнарының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадыладыры), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органнарже соңгулдаларның дылы, албан-херек документиленери эмгелээриниң, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер дээш өске-даа адырларның дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Тыва улустуң төрээн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандыра; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөредилге системасында кижизилдилгениң дылы; тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шингээдип алырынга өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдыышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдарының болгаш шинчилээриниң дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

5-9 класстарның «Төрээн (тыва) дыл» деп чижек өөредилге программасы (улаштыр – Программа) Кол ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартынга дүүштүр тургустунган (улаштыр – КНӨ-нүң ӨФКС). Программаның өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөредилгениң аразында харылзаалының принциви салдынган. Программада өөреникчилерниң чугаа

чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнгөн: шын бижилгенин чаңчыл, мергежилдерин, медреселдиг номчулганы, аас чугааның утказын долузу-биле билип алырын, төрөөн дылынга хостуг, шын болгаш тода чугаалаарын хевирлээр. Төрөөн дылынга өөредилге уругларның ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрөөн (тыва) дыл» эртеми кол ниити өөредилгенин сорулгаларын чедип алырынга улуг ужур-дузалыг.

Сорулгалары:

-өөреникчилерге фонетика, лексика, сөс чогаадылгазы, грамматика (морфология, синтаксис), стилистикага тодаргай билиглерни бээр, алган билиглерин практика кырынга ажыглап билиринин мергежилдерин, чаңчылдарын хевирлээр;
-шын бижииринин, бижик демдектерин шын салырының быжыг чаңчылдарын бээр;
-алган теориялыг билиглеринге даянып, программа негелделеринге дүүштүр боттарының бодалдарын аас, бижимел харылзаалыг чугаага илередири;
-литературлуг дылдың нормаларынга чаңчыктырар, сөс курлавырын байыдар, чугаазының культуразын бедидер;
-ниитилел амыдыралынга тыва дылдың ужур-дузанын, хөгжүлдесин, өске дылдар аразында ээлеп турар туружун бөдүүн билиглер-биле таныштырар;
-төрөөн дылынга камныг, сонугалдыг, хандыкшылдыг болурунга кижизидер;
-өөреникчилерни номга, шын, медреселдиг, аянынг номчуурунга сундулуг болурунга кижизидер, боттары боданып өөрениринге чаңчыктырар;
-мөзү-шынар, эстетика, күш-ажыл талазы-биле кижизидилгеге бүрүнү-биле ажыглаар;
-харысалгалыг болурунга, өөредилгенин, күш-ажылдың сагылга-чурумунга кижизидер.
Бо сорулгаларны чедип алырда, башкынын ниити культурлуг деңгелин бедидери, дыл эртеми, методика, ниити педагогика, ИКТ, чаартылгалар талазы-биле белеткелин үргүлчү бедидери, бодунуң хүлээлгезин харысалгалыг, чогаадыкчы ёзу-биле күүседери.

Эртем талазы-биле (предметтиг) тодаргай туннелдер.

5 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

- аас болгаш бижимел чугааны, диалог болгаш монологту ылгаар;
- бодунуң чугаазын чогаадыглар бижип сайзырадыр (тоожуушкун, угаап боданыышкын);
- аас-биле диалогту тургузар: айтырыг-хары тургузары, бир кижини (улушту) чугааже хаара тудар, кандыг-бир темага бодалын солчур;
- монологту тургузар: тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын;
- аңгы-аңгы байдалдарда (албан ёзулуг азы хостуг: эш-өөрү, чоок улузу-биле) харылзажылга үезинде чугаа нормаларын сагыыр;

Фонетика болгаш орфоэпия

- «фонетика» болгаш «орфоэпия» деп терминнерни тодарадыр; – үннүң утка ылгаар шынарларын тайылбырлаар;
- транскрипцияның тускай демдектеринин дузазы-биле үннернин адаарының болгаш бижииринин онзагайларын тайылбырлаар, сөстүн транскрипциязын бижиир болгаш фонетиктиг сайгарылгазын кылыр;
- ажык үннернин бөлүктээшкенин тайылбырлаар: кыска, узун, өк-биле адаар; артыы одуругнуң кадыг, мурнуу одуругнуң чымчак; эрин-биле адаар, эрин-биле адавас;
- ажык эвес үннернин бөлүктээшкенин тайылбырлаар: ыткыр, дүлей; күштүг, кошкак, эң кошкак (аяар) үннерни
- аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны тайылбырлаар;
- сөстүн үн, үжүүн тодарадып сайгарар;
- ажык үннернин аяннажылгазын тайылбырлаар, чижектерге көргүзөр;
- бодунуң болгаш өске кижинин чугаазында шын адалганын нормаларын сагып азы сагывайн турарын эскерип тайылбырлаар;

Графика

- алфавиттиң ужур-дуказын чугаалаар;
 - тыва бижиктиң төөгүзүн тайылбырлаар;
 - латинчиткен тыва алфавит биле кирилл алфавидинге үндөзилээн алфавиттиң ылгалын чугаалаар;
 - ниитилел амыдыралынга бижиктиң ужур-дуказын тайылбырлаар;
- Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы
- морфемика (сөстүң уткалыг кезектери) болгаш сөс чогаадылганының дыл эртемнин бир кезээ болурун тодарадыр;
 - сөстүң тургузуун тодарадыр, морфемаларны тывар: сөстүң дазылы, кожомактар, дөс (укталган, укталбаан);
 - кожомактар хевирлерин (өскертилге, чогаадылга, хевир) ылгаар;
 - сөстүң морфемниг сайгарылгазын кылыр;
 - сөстүң дазылында дүлөй ажык эвес үннүң ыткыр ажык эвес үн-биле солчу бээрин херек кырында ажыглаар;
 - сөс чогаадылганының кол аргаларын тодарадыр;
 - аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречие чогаадылга кожомактарының дуказы-биле тургузар;
 - өскертилге кожомактарын (чүве адының падеж, сан, хамаарылга, кылыг сөзүнүн сан, арын, үе) тодарадыр;
 - хевир өскертир кожомактарны (чүве адының бичеледир, чассыдар хевир, демдек адының чадалары, кылыг сөзүнүн болбас болгаш немелде утка илередир хевирлеринин) тодарадыр болгаш ылгаар:
 - -лыг, -зыг, -кыр, -кы деп кожомактарның болгаш ооң фонетиктиг вариантыларының демдек ады тургузарынга ажыглаарын тайылбырлаар;
 - сөстүң дөзүн шыяр;
 - сөстүң дөзүн тодарадыр: укталган, укталбаан;
- Лексикология болгаш фразеология
- лексикологияның кол билиглерин тодарадыр;
 - кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дуказын билер;
 - чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни, сөстүң дорт болгаш доора уткаларын ылгаар болгаш сөзүглелден тывар;
 - синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзыларын сөзүглелден тывар, бердинген сөстөрниң синонимнер, антонимнер, омонимнерин тывар, оларны чугаага ажыглаар;
 - кол демдектериниң аайы-биле быжыг сөс каттыжышкынын таныыр, сөзүглелден тывар, синонимниг одуруг тургузарынга ажыглаар, утказын тайылбырлаар;
 - чугаадан табу сөстөрни чайладыр, оларны эвфемизмнер-биле солуур;
- Морфология. Чүве ады. Демдек ады
- морфологияның кол билиглерин тодарадыр;
 - грамматиктиг утказының болгаш морфологтук демдектериниң аайы-биле тускай чугаа кезектерин таныыр (чүве ады, демдек ады, сан ады, кылыг сөзү);
 - дузалал чугаа кезектерин таныыр;
 - чүве адының грамматиктиг утказының болгаш морфологтук демдектериниң (сан, падеж, хамаарылга хевир) аайы-биле; демдек адының утказының болгаш морфологтук демдектериниң (шынарның демдек адының чадалары) аайы-биле тодардыр;
 - тодаргай болгаш туугай чүве аттарын, хуу болгаш ниити чүве аттарын тодардыр;
 - чүве адының бичеледир, чассыдар хевирлерин тургузар;
 - чүве адын саннарга, падежтерге, арыннарга өскертир;
 - чүве адының синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр;

- чүве адының кылыг сөзү-биле холбаалыын тайылбырлаар;
- домакка чүве адының доора падежтериниң кожумактарын шын ажыглаар;
- адаарының падежинде чүве адын адалга кылдыр ажыглаар, домакка кол сөс болурун билир;
- тургузуунуң аайы-биле бөдүүн, нарын (дефистеп, тудуштур, аңгы кылдыр бижиир) чүве аттарын ылгаар;
- чүве адындан демдек адын тургузар;
- укталган, укталбаан демдек аттарын; шынарның, хамаарылганың демдек аттарын тодарадыр болгаш чугаага ажыглаар;
- шынарның демдек адының чадаларын (өйүндө, кошкадыр, күштелдирер), оларның уткаларын тодарадыр;
- -лыг, -зыг, -кыр, -кы деп кожумактар болгаш оларның фонетиктиг вариантылары-биле демдек аттарын тургузар;
- сан адын морфологтуг демдектериниң аайы-биле тодарадыр;
- тургузуунуң аайы-биле бөдүүн, нарын, каттышкан сан аттарын; утказының аайы-биле түң болгаш дугаар сан аттарын; чыырының, үүрмектээриниң, аңгылаарының, чоокшуладырының сан аттарын ылгаар, шын адаар болгаш бижиир;
- тыва дылда хемчег илередир сөстөрни шын ажыглаар;
- сан адының нарын сөстөр болгаш фразеологизмнер тургузарынга ужур-дуказын тайылбырлаар, сан адының киржилгези-биле нарын сөстөр болгаш фразеологизмнерни тургузар;
- чүве ады, демдек ады, сан адының синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- аттыг чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;
- Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:
- сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылгазынга алган билиглерин херек кырында ажыглаар;
- фонетика болгаш шын адалга талазы-биле чедип алган билиглерин болгаш мергежилдерин чугаага херек кырында ажыглаар;
- морфология талазы-биле чедип алган билиглерин болгаш мергежилдерин шын бижилгеге ажыглаар;
- аттыг чугаа кезектериниң синтаксистиг хүлээлгелерин башкының дуказы-биле тодарадыр.

6 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

- төрөл дылдар дугайында тайылбырлаар;
- дириг болгаш өлүг дылдарның ылгалын тайылбырлаар;
- түрк дылдарны санап адаар;

Чугаа чорудулгазы болгаш ооң хевирлери

- кол болгаш элдээрткен медээни билип ап шыдаар;
- чүгүртү азы улуг-каралап, таныжып база шинчилеп-сайгарып номчуур;
- номчааны чечен чогаал сөзүглелин сактып бижиир;
- аас болгаш бижимел монологтарны, чугааның сорулга болгаш болуп турар байдалының

(чериниң) аайы-биле

аңгы-аңгы темаларга диалогтарны тургузар;

Лексикология болгаш фразеология

- тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказын тайылбырлаар – үлегерлээн лексика (ниити түрк, моол

болгаш төвүт, кыдат, эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алыышкыннар).

- ниити ажыглалдың сөстөрүн ылгап билир болгаш чугаага ажыглаар;

– кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн: диалектизмнер, мергежил сөстери болгаш терминнер, эргижирээн сөстөр
 (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер, жаргоннарны ылгаар, сөзүглелден тывар;
 – литературлуг дылды диалектизмнерден ылгаар;
 – хуу аттарның янзыларын: топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнерни ылгап
 билир, сөзүглелден тывар, чижектерге көргүзөр;
 – орус-тыва дылдарда дөмейлешкек фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжышкыннарының) чижектерин
 айтыр, оларның синоним сөстөрүн тывар;
 – фразеологизмнер-биле домактарны тургузар;
 – үлегерлеп алышкыннарның, кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүнүн, фразеологизмнерниң бодунуң болгаш
 өскелерниң чугаазында чөптүг ажыглаттынып турарын хайгаараар;
 Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгасы
 – кылыг сөзүнүн наклонениелериниң кожумактарын, болуушкун наклонениезиниң үе (эрткен үелер – шагда
 эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг; амгы үелер – тодаргай болгаш тодаргай эвес; келир үе болгаш
 болгалак келир үе), кылыг сөзүнүн болбас болгаш немелде утка илередир хевирлериниң, наречиениң кожумактарын
 таныыр;
 Морфология. Кылыг сөзү. Наречие. Ат орну
 – грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң аайы-биле кылыг сөзү, наречие, ат орнун өске
 чугаа кезектериниң аразындан ылгап таныыр;
 – кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң морфологтуг демдектерин болгаш синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
 – бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүн, кылыг сөзүнүн болур, болбас хевирлерин тодарадыр;
 – кылыг сөзүнүн эге хевирин тодарадыр;
 – нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүн тургузар, оларның канчаар тургустунганын тайылбырлаар;
 – чогаадылга кожумактары-биле кылыг сөстөрүн тургузар;
 – наречиени өске чугаа кезектеринден тургузар;
 – кылыг сөзүнүн наклонениезин тодарадыр, оң хевирлерин аңгылаар: болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел,
 кызыгаарлаар;
 – болуушкун наклонениезиниң үелерин тодарадыр: эрткен үе (шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг,
 бадыткалдыг); амгы үе (тодаргай болгаш тодаргай эвес); келир үе (болгалак келир үе)
 – наречиениң бөлүктөрүн тодарадыр: үениң, туруштуң, сорулганың, ылдагаанның, кылдыныг аргазының,
 хемчегниң.
 – наречиелерни тургузар, оларны шын бижиир;
 – ат орнунуң бөлүктөрүн тодарадыр: арынның, айтырыгның, айтылганың, тодаргай болгаш тодаргай эвес ат
 оруннары;
 – ат оруннарын өскертир (сан, падеж, арын);
 – тодаргай эвес ат оруннарын шын бижиир;
 – силер, болар деп ат оруннарын тыва чугаа этикединге дүүштүр ажыглаар;
 – кылыг сөстөрүн, наречиелерни, ат оруннарын аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглаар.
 – кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;

Синтаксис

- кылыг сөзү, наречие, ат орнунун синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
 - сөс каттыжышкынында өзөк болгаш чагырткан сөстү тодарадыр;
 - домакта логиктиг ударениени тодарадыр;
 - сөзүглелден бөдүүн домакты тывар; делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактарны чижектерге көргүзөр;
 - чугаалаар сорулгазының аайы-биле медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарын болгаш алгы домаан тодарадыр;
 - бөдүүн домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыр; домак кежигүннериниң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыр;
- ### Культура речи
- тыва литературлуг дылдың лексиктиг нормаларын сагыыр.

7 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

- бодунуң чугаазын чогаадыглар таварыштыр сайзырадыр: бодунуң сактышкыннарын чогаадыг-тоожуушкунга, чурук-биле ажылга (кайы-бир черниң, кижиниң (портрет), болуушкуннуң чурумалы) азы кандыг-бир бердинген темага хамаарышкан чогаадыг-угаап бодаашкынга илередир;
- харылзажылганың аңгы-аңгы байдалдарында (албан ёзулуг азы хостуг) чугаа нормаларын сагыыр;

Сөзүглел

- сөзүглелдиң темазын болгаш кол бодалын тодарадыр;
- сөзүглелдиң делгеренгей болгаш кыска планын тургузар;
- кандыг-бир тодаргай темага материалды чыыр болгаш ону чаңгыс аайлап тургузар;

Морфология

- кылыг сөзүнүң тускай хевирлери – причастие болгаш деепричастиени тодарадыр;
- причастиеиниң болгаш деепричастиениң грамматиктиг утказын тодарадыр, морфологтут демдектерин, синтаксистиг ужур-дузазын тайылбырлаар;
- причастиеиниң үезин (эрткен, келир, болгалак) тодарадыр;
- тыва дылдың деепричастиелерин аңгылаар: каттышкак, кожаланчак, эрткен, болбас, үдекчи, кызыгаарлаар деепричастиелер;
- сөзүглелден причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерни тодарадып тывар;
- причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерниң синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- өттүнүг сөстөрүн тодарадып тывар, оларның утказын тайылбырлаар;
- өттүнүг сөстөрнүң уткалыг бөлүктөрүн таныыр: ыт-дааш, үн өттүнөр сөстөр, хевир-дүрзү өттүнөр сөстөр, миннишкин илередир сөстөр;
- өттүнүг сөстөрнү тургузар; өттүнүг сөстөрнүң дузазы-биле кылыг сөстөрүн тургузар;
- өттүнүг сөзүнүң составтыг кылыг сөзү тургузарынга ужур-дузазын, синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр;
- эдеринчи болгаш дузалал атты ылгаар;
- эдеринчилерниң грамматиктиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- дег, ышкаш деп эдеринчилерниң дузазы-биле деңнелгелиг бөлүглелдерни тургузар;
- биле деп сөстүң эдеринчи азы эвилел болуп чоруурун ылгаар;
- эвилелдерни таныыр;
- чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни, чагырыштырбас эвилелдерниң утказының аайы-биле

бөлүктөрүн (каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар) ылгаар;
 – чоок уткалыг эвилелдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;
 – артынчыларны танып тывар, чугаага ажыглаар;
 – артынчыларны утка аайы-биле бөлүктээр: айтырыг, бадыткал, дадагалзалдың, күштелдирериниң азы
 ылгаарының, даап бодаарының.
 – чоок уткалыг артынчыларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;
 – причастие, деепричастие, өттүнүг сөс, эдеринчи, артынчы, эвилелдин морфологтуг сайгарылгазын кылыр;
 – аян сөстөрүн танып тывар;
 – кижиниң өөрээнин, магадаанын болгаш муңгараанын, кортканын дээн ышкаш кижиниң сагыш-сеткилиниң
 өске-даа байдалдарын илереткен аян сөстөрүн аңгылаар;
 – аян сөстери бар домакка логиктиг ударениени тодарадыр;
 – аян сөстери бар домакка бижик демдектерин шын салыр;
Синтаксис
 – сөс каттыжышкынының холбажыр аргазын тодарадыр: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга;
 – сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;
 – ийи чугула кезигүңнүг болгаш чаңгыс чугула кезигүңнүг домактарны ылгаар;
 – домактың чугула кезигүңнерин танып тывар;
 – сөглөкчинин хевирлерин ылгаар болгаш адаар: кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг
 составтыг;
 – сөглөкчинин составында модальдыг сөстөрнү танып тывар;
 – домактың ийиги черге кезигүңнерин танып тывар: дорт болгаш доора немелделер, тодарадылга болгаш
 капсырылга; үениң, туруштуң, кылдының аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдары;
 – делгеренгей болгаш делгеренгей эвес бөдүүн домактарны ылгаар;
 – чаңгыс чугула кезигүңнүг домактарның хевирлерин ылгаар: тодаргай арынның домак, тодаргай эвес арынның
 домак, арын чок, ат домаа;
 – чаңгыс чугула кезигүңнүг домактарның тургузар;
 – долу болгаш долу эвес домактарны ылгаар;
 – домак сөстөрнү чугаага ажыглаар;
 – нарынчылтыг болгаш нарынчылтынмаан домактарны тодарадыр;
 – нарынчылтыг домактарны ылгаар;
 – чаңгыс аймак кезигүңнерни, тускайлаан кезигүңнерни; причастиелиг, деепричастиелиг, деңнелгелиг
 бөлүглелдерни; адалгалар, киирилде сөстер, киирилде домактарны танып тывар болгаш ылгаар;
 – чаңгыс аймак кезигүңнерниң каттыжар аргаларын тодарадыр: үн аяны азы чагырыштырбас эвилелдер;
 – чаңгыс аймак кезигүңнерниң түңнекчи сөстөрүн тывар;
 – чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгаларны тодарадыр;
 – делгеренгей болгаш делгеренгей эвес адалгаларны тывар;
 – киирилде сөстер, киирилде домактарны ылгаар;
 – нарынчылтыг домактарга бижик демдектерин болгаш үн аянын сагыыр;
 – домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.

8 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

– улустуң аас чогаалын, чечен чогаалының дылын ылгаар; тыва улустуң аас чогаалын, чечен чогаалын, төөгүзүн,

культуразын шинчилеп өөрениринге тыва дылдың чугулазын билир;

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар

– өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларны тодарадыр: дорт болгаш доора чугаа; авторнуң сөстери;

– дорт болгаш доора чугаалыг, цитаталыг домактарга бижик демдектерин сагыыр;

– сөзүглелде өске кижиниң чугаазын танып тывар;

– цитаталарны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;

Синтаксис

– нарын домак иштинде бөдүүн домактарның аразында синтаксистиг харылзааларны илередир аргаларны

ылгаар: кожомактар, эвилелдер, эвилел (зиг) сөстөр, эдеринчилер, артынчылар, дузалал аттар, үн аяны;

– сөс каттыжышкыннарында болгаш домактарда синтаксистиг харылзааларны (деңежилге, чагыржылга)

тодарадыр;

– нарын домакты танып тывар;

– чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны ылгаар;

– чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарның каттыжар аргаларын тодарадыр;

– чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны тургузар;

– чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домакты ылгаар;

– чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзыларын тодарадыр;

– чагырышкан нарын домактың болгаш нарын синтаксистиг конструкцияның синтаксистиг сайгарылгазын

кылыр;

– нарын синтаксистиг конструкцияны танып тывар;

– нарын синтаксистиг конструкцияның кезектериниң аразында синтаксистиг харылзааларны аңгылаар;

Пунктуация

– нарынчылтыг, нарын, дорт чугаалыг, цитаталыг домактарга бижик демдектерин шын ажыглаар;

– тире болгаш дефистиң ажыглалын ылгаар.

9 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

– тыва дылдың ужур-дузазын болгаш хүлээлгелерин тодарадыр;

– петроглифтер, иероглифтер, түрктөң орхон-енисей бижиктерин болгаш руниктиг бижикти, төвүт болгаш

эрги моол бижиктерни ылгап билир;

– чоннуң амыдыралын, үндезин культуразын, төөгүзүн, чаңчылдарын илереткен сөстөңнүң сөзүглелде кирген

утказын барымдаалап, словарьлар дузазы-биле тодарадыр;

Сөзүглел

– сөзүглелдин тема, кол бодал, тургузуг болгаш янзыларының (тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын)

аайы-биле сайгарар;

– сөзүглелди уткалыг кезектерге чарар (утказы, кол бодал);

– план (бөдүүн, нарын, тезистиг), конспект, аннотацияны бижип тургузар;

– хевир, стиль, жанр талазы-биле ылгалдыг сөзүглелдерни уткалыг, дес-дараалашкак, харылзаалыг, темага

дүгжүп турар кылдыр тургузар;

- бижимел чугааны үнелеп, эде тургузуп шыдаар; бодунуң тургускан сөзүглелдерин сөзүглелдин тургузуунга
- хамаарышкан негелделер ёзугаар тургузар болгаш хоюглаар;
- сөзүглелдин уткалыг кезектерин (микротемазын) ылгаар;
- Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери
- чугаа, эртем, публицистика, албан-херек болгаш чечен чогаал стильдериниң сөзүглелдериниң онзагайларын
- ылгаар;
- чугаа стилиниң хевирлериниң (чугаалажыры, маргылдаалыг айтырыгны шиитпирлээри-биле дискуссияга
- киржири, чугаалаары, амы-хууда чагаалар) болгаш чечен чогаалдың дылын ылгаар болгаш онзагайларын тодарадыр;
- сөзүглелдин кайы стильге (ном, чугаа) хамааржырын айтыр;
- аңгы-аңгы стиль, жанр, чугааның кайы-бир хевиринге сөзүглелдерни тургузар: тезис, үнелел, улус мурнунга
- чүве чугаалаары, илеткел, чагаа, шынзылга, билдириишкин, резюме, кандыг-бир чүвениң тайылбырынга киржири,
- интервью, орук демдеглелдери, солунга статья дээш о.ө.;
- бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында хажыттыңган чугаа нормаларын эскерип, аңаа үнелелди бээр, улуг
- эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле улус мурнунга чүве чугаалаар.

9-ку класстын календарь-тематиктиг планнаашкыны

	Кичээлдин темазы	шагы	эрттирер хүнү, айы	
			план ёзугаар	херек кырында
Тыва дылдың чоннуң культуразы болгаш төөгүзү-биле харылзаалыы.				
1	Тыва дылдың чоннуң культуразы болгаш төөгүзү-биле харылзаалыы.	1	05.09.	
2	Тываның төөгүлүг үелериниң дылда илереттингени.	1	08.09.	
3	Тыва улустуң чугаа этикеди.		12.09.	
8 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын.				
4	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар.	1	15.09.	
5	Нарынчылтыг бөдүүн домак.	1	19.09.	
6	Нарын домак.	1	22.09.	
7	Хөй кезектерлиг нарын домактар.	1	26.09.	
8	Диктант «Уйгу чок Улуг-Хем»	1	29.09.	
Дыл дугайында ниити билиглер.				
9	Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-дузазы болгаш хүлээлгелери.	1	03.10.	
10	Бижиктин баштайгы хевирлери.	1	06.10.	
11	Орхон-енисей бижиктери.	1	10.10.	
12	Төвүт болгаш эрги моол бижиктер, оларның тыва дыл-биле холбаалыы.	1	13.10.	
13	Тыва дылдың баштайгы шинчээчилери.	1	17.10.	
14	Василий Васильевич Радлов.	1	20.10.	
15	Николай Федорович Катанов.	1	24.10.	
16	Александр Адольфович Пальмбах.	1	27.10.	
17	Тыва дыл шинчилекчилери.	1	07.11.	
18	Тыва дылдың хевирлери. Литературлуг дыл (ном, нейтралдыг, чугаа).	1	10.11.	
19	Литературлуг эвес дыл (девискээр аайы-биле диалектилер, кара чугаа болгаш ооң аяны, жаргоннар).	1	14.11.	
Сөзүглел.				
20	Сөзүглел дугайында билиг, ооң кол демдектери.	1	17.11.	
21	Сөзүглелдин темазы, кол бодалы.	1	21.11.	
22	Сөзүглелдин уткалыг кезектери (микротема).	1	24.11.	
23	Абзац дугайында билиг.	1	28.11.	
24	Сөзүглелде домактарның харылзаалыы.	1	01.12.	
25	Сөзүглелдин кезектериниң аразында харылзаалыы.	1	05.12.	
26	Сөзүглелдин хевирлери. Тоожуушкун.	1	08.12.	
27	Чурумал.	1	12.12.	
28	Угаап боданыышкын.	1	15.12.	
29	Сөзүглелдин планы. Тезис.	1	19.12.	
30	Сөзүглелди допчулай бижири (конспект).	1	22.12.	
31	Диктант	1	26.12.	
32	Сөзүглелге аннотация.	1	29.12.	
33	Сөзүглелдин уран-чечени.	1	09.01.	
Стилистика болгаш чугаа культуразы.				

34	Стилистика дугайында билиг. Ном болгаш чугаа стили.	1	12.01.	
35	Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар.	1	16.01.	
36	Чугаа стили. Кара чугаа.	1	19.01.	
37	Аас чугааның ылгавырлыг демдектери.	1	23.01.	
38	Маргыжышкын, ооң хевирлери. Маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлээри.	1	26.01.	
39	Амы-хууда чагаалар.	1	31.01.	
40	Хөй-ниити черинге чугаа.	1	02.02.	
41	Албан-херек аайы-биле чугаа.	1	06.02.	
42	Ном стили, ооң янзылары.	1	09.02.	
43	Эртем стилиниң жанрлары. Эртем статьязы. Илеткел.	1	13.02.	
44	Үнелел. Аннотация. Рецензия.	1	16.02.	
45	Публицистика стилиниң жанрлары. Солунга статья.	1	20.02.	
46	Интервью. Репортаж.	1	23.02.	
47	Орук демдеглелдери.	1	27.02.	
48	Албан-херек стилиниң жанрлары. Билдириишкин. Резюме.	1	01.03.	
49	Хол үжүү. Шынзылга.	1	06.03.	
50	Чечен чогаал стили.	1	09.03.	
51	Шүлүк чогаалы.	1	13.03.	
52	Проза чогаалы.	1	16.03.	
53	Синонимика – стилистиканың кол өзээ Лексиканын стиль синонимнери.	1	20.03.	
54	Грамматиканың стиль синонимнери	1	23.03.	
Чугаа культуразы.				
55	Литературлуг дыл болгаш ооң нормаларының дугайында билиг.	1	03.04.	
56	Фонетика болгаш орфоэпия талазыбиле нормалар.	1	06.04.	
57	Лексика талазы-биле нормалар.	1	10.04.	
58	Грамматиктиг нормалар.	1	13.04.	
59	Орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар.	1	17.04.	
9 класска өөрөнгөн чүүлдеринге быжыглаашкын.				
60	Дыл дугайында билиглер.	1	20.04.	
61	Сөзүглел.	1	24.04.	
62	Стилистика болгаш чугаа культуразы.	1	27.04.	
63	Хыналда диктант	1	04.05.	
5-9 класстарга өөрөнгөн чүүлдеринге түңнел катаптаашкын.				
64	Фонетика. Орфоэпия. Орфография.	1	08.05.	
65	Лексика. Фразеология.	1	11.05.	
66	Морфология.	1	15.05.	
67	Синтаксис. Пунктуация.	1	18.05.	
68	Стилистика. Чугаа культуразы.	1	22.05.	